

WYDAWNICTWO UMCS

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. VI

SECTIO N

2021

ISSN: 2451-0491 • e-ISSN: 2543-9340 • CC-BY 4.0 • DOI: 10.17951/en.2021.6.105-123

Nie od razu Paryż zbudowano... Trójwymiarowe puzzle
i klocki architektoniczne jako uniwersalne narzędzie
wspierające proces wychowania estetycznego

Paris Was Not Built in a Day... Three-Dimensional
Puzzles and Architectural Blocks as a Universal Tool
Supporting the Process of Aesthetic Education

Marta Kasprzak

Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny
ul. Pomorska 171/173, 91-404 Łódź, Polska
marta.kasprzak1@unilodz.eu
<https://orcid.org/0000-0003-4251-9401>

Abstract. This article proposes the use of knowledge of space studies in the school educational practice. It allows for implementation of obligatory content and skills indicated in the core curriculum for general education. Shaping the spatial imagination and aesthetic sensitivity is accompanied by the development of both social and manual skills, while the construction of miniature buildings by students is a convenient starting point for a discussion on social and cultural changes.

Keywords: three-dimensional puzzles; architectural blocks; core curriculum; school educational practice; aesthetic education

Abstrakt. Niniejszy artykuł stanowi propozycję wykorzystania w szkolnej praktyce edukacyjnej elementów wiedzy o przestrzeni, pozwalającej zrealizować liczne zapisy ujęte w podstawie programowej kształcenia ogólnego. Kształtowaniu wyobraźni przestrzennej oraz wrażliwości estetycznej towarzyszy rozwijanie umiejętności społecznych i manualnych, a konstruowanie przez uczniów miniaturowych budowli stanowi dogodny punkt wyjścia do dyskusji na temat przemian społecznych i kulturowych.

Słowa kluczowe: trójwymiarowe puzzle; klocki architektoniczne; podstawa programowa; szkolna praktyka edukacyjna; wychowanie estetyczne

WPROWADZENIE

Choć szeroko pojęta dziedzina wychowania estetycznego nie wpisuje się w priorytetowe kierunki polityki oświatowej wyznaczone przez Ministerstwo Edukacji Narodowej, to potrzebę wdrażania takich działań postulowano już u schyłku XIX wieku (Schiller 1972). Stosunkowo niewielka liczba godzin przeznaczana na realizację lekcji o kulturze w ramach zajęć z plastyki utrudnia zaistnienie sytuacji dydaktycznej, w której – jak przekonuje Wincenty Okoń (2001: 468) – „wartości estetyczne i artystyczne wykorzystuje się do pogłębiania życia uczuciowego, rozwoju aktywności twórczej i samoekspresji wychowanka oraz do umożliwienia mu kontaktu z różnymi dziedzinami sztuki”. Brak takiej stymulacji może skutkować w skrajnej postaci anestetyzacją, czyli pogłębiającą się niezdolnością do odczuwania doznań płynących z kontaktu z dziełami sztuki i wytworami kultury (Welsch 1998), a znacznie częściej prowadzi do niedostatecznego wykształcenia zmysłu estetycznego:

Lekcje plastyki są od tego, by przybliżyć dzieciom i młodzieży sztukę. Chodzi o estetykę, o wykształcenie estetyczne w szerokim tego słowa znaczeniu. Wiadomo, o gustach się nie rozmawia, ale... osoba, która w swoim życiu nie miała nigdy kontaktu ze sztuką, zupełnie jej nie rozumie, to jasne. Nie odróżnia sztuki od kiczu. Nie pojmuje wartości sztuki i dobrego wzornictwa. Lubi np. drukowane, pstrokate, w kolorach obrazy z sieciówki, uważając je za jedyny właściwy rodzaj „sztuki”, i tak też konstruuje swoje otoczenie. Pomnóżmy taką osobę przez setki, tysiące, miliony. Co nam powstaje? (Szczepaniak 2020)

Niniejszy artykuł stanowi propozycję wykorzystania edukacyjnego potencjału puzzli i klocków architektonicznych na drugim i trzecim etapie kształcenia szkolnego. W tekście przywołano wybrane zapisy podstawy programowej kształcenia ogólnego, które stanowią fundamenty pod budowę toku lekcji w oparciu o elementy warsztatowe kształtujące wyobraźnię przestrzenną.

„Wszystkie miasta wyglądałyby tak samo, gdyby nie zabytki, które je wyróżniają” – głosi napis otwierający film *Mijają godziny* (*Rien que les heures*, 1926, reż. Alberto Cavalcanti). Siedem dekad później tezę tę spopularyzował holenderski architekt Rem Koolhaas (1995), a opracowana przez niego koncepcja miasta generycznego – zunifikowanej metropolii, o której wyjątkowości decydują pojedyncze historyczne obiekty – wyznacza ramy teoretyczne niniejszej pracy. Przykładowymi obiektami, wokół których można zaprojektować zajęcia dydaktyczne, są cztery najpopularniejsze paryskie zabytki wzniesione w różnych epokach i reprezentujące różne style architektoniczne: katedra Notre Dame, Luwr, Łuk Triumfalny i wieża Eiffla. Stolica Francji jest miejscem wyjątkowo silnie zakorzenionym w kulturze popularnej oraz intensywnie reprezentowanym w mediach, co niekiedy prowadzi wręcz do zaistnienia przypadłości określanej mianem syndromu paryskiego (Levy 2004).

Dzięki udziałowi w zajęciach łączących teoretyczne aspekty zagadnienia z elementami praktycznymi, obejmującymi samodzielne ułożenie z puzzli wizualnej reprezentacji miejskiej panoramy lub skonstruowanie modelu trójwymiarowego zabytku, uczniowie nie tylko doskonalą swoje umiejętności manualne i społeczne (związane z pracą w grupie), lecz przede wszystkim zyskują wiedzę związaną z procesem powstawania danej budowli oraz jej kontekstem historycznym i kulturowym. Zagadnienia te korespondują najpełniej z treściami kształcenia w zakresie języka polskiego, plastyki oraz wiedzy o kulturze, ale – o czym przekonuję w dalszej części artykułu – trójwymiarowe puzzle i klocki architektoniczne można też z powodzeniem wykorzystać jako materiały dydaktyczne wspierające prowadzenie lekcji matematyki czy informatyki.

SZKOLNE FUNDAMENTY WIEDZY O ARCHITEKTURZE

Zapisy podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej nakładają na nauczycieli plastyki obowiązek wyposażenia podopiecznych w umiejętność podejmowania własnych inicjatyw twórczych i „wprowadzania uczniów w zagadnienia wiążące się także z ochroną dóbr kultury i własności intelektualnej oraz kształcenie postawy szacunku dla narodowego i ogólnoludzkiego dziedzictwa kulturowego” (PPKO 2017a: 10). Wśród wymagań szczegółowych dotyczących treści nauczania znajdują się pojedyncze zalecenia z zakresu edukacji architektonicznej – dzięki uczestnictwie w lekcjach plastyki uczeń „wykazuje się znajomością dziedziny architektury” (tamże), „tworzy aranżacje przestrzenne z gotowych elementów, stosując układy kompozycyjne właściwe dla uzyskania zamierzonego wyrazu” (tamże: 11) oraz „rozpoznaje wybrane, najbardziej istotne dzieła z dorobku innych narodów” (tamże: 12). Uzupełnieniem

wiedzy teoretycznej i praktycznej jest nabycie umiejętności legalnego korzystania z dóbr kultury i własności intelektualnej, w wyniku której uczeń „zna i stosuje zasady prezentacji i upowszechniania wybranych dzieł zgodnie z prawem i etyką”¹ (tamże). Wyzwania stojące przed nauczycielem (oraz jego podopiecznymi) zostały zasygnalizowane w opisie przedmiotu, w którym podkreślono potrzebę doskonalenia poprzez kontakt ze sztuką uniwersalnej umiejętności twórczego myślenia (i działania):

Plastyka rozbudza wrażliwość na piękno przyrody i wartości urzeczywistnione w dziełach sztuki [podkr. M.K.], zachęca do indywidualnej i zespołowej ekspresji artystycznej, rozwija wyobraźnię twórczą i kreatywne myślenie abstrakcyjne, przydatne w każdej dziedzinie życia i w edukacji oraz kształci świadomość, że sztuka jest ważną sferą działalności człowieka i przygotowuje do świata do jego korzystania z dorobku kultury [podkr. M.K.]. (tamże: 10)

Odpowiedzią na potrzebę pogłębienia wśród uczniów świadomości estetycznego i etycznego charakteru otaczającej ich przestrzeni stał się program edukacyjny „Kształtowanie przestrzeni”, zainicjowany i wdrożony w 2013 roku przez Izbę Architektów Rzeczypospolitej Polskiej. Zagrożenia związane z koniecznością wyposażenia nauczycieli w specjalistyczną wiedzę z zakresu architektury, określone przez Annę Rumińską (2013) w artykule *Architektura w szkole: „Ten pomysł to zgroza”* kontrowersyjnym mianem „oświatowej dyktatury architektonicznej”, zostały zminimalizowane wraz z ewolucją programu. Obecnie zajęcia prowadzą zapraszani do szkół architekci-edukatorzy, ale zasięg inicjatywy jest stosunkowo niewielki – w semestrze zimowym 2019/2020 do udziału w programie zakwalifikowano 32 placówki z całej Polski (zob. Izba Architektów Rzeczypospolitej Polskiej 2019)². Ciężar przekazywania uczniom wiedzy architektonicznej nadal spoczywa więc na barkach nauczycieli, a realizację tego zadania wspierają autorzy materiałów dydaktycznych i opracowań o charakterze metodycznym. Ogólne kierunki wskazuje w artykule *Jak uczyć nie-architektów o przestrzeni?* Rumińska (2010), proponując wprowadzenie

¹ Omawiając to zagadnienie w trakcie lekcji, warto odwołać się do opracowania *Wieża Eiffla nocą... czyli zasady fotografowania zabytków i eksponatów muzealnych* (Kowalewicz 2019).

² Ciekawą alternatywą, skierowaną do dzieci w wieku przedszkolnym oraz uczniów szkół podstawowych, jest projekt „Archi-Przygody” realizowany przez Narodowe Centrum Kultury. „Główne założenia programu skupiają się wokół: nabywania przez dzieci świadomości otaczającej ich przestrzeni, zrozumienia procesu projektowania i realizacji budowli oraz jej wpływu na otoczenie, a także docenienie tradycji architektonicznych i środowiska naturalnego” – przekonują pomysłodawcy inicjatywy (zob. www6).

elementów wiedzy o przestrzeni do nauczania takich przedmiotów, jak przyroda (omówienie rodzajów zieleni miejskiej oraz ich znaczenia dla kompozycji urbanistycznej), język obcy nowożytny (rozmowy z turystami nierzadko przybierają formę nawigowania ich po miejskim labiryncie) czy muzyka (analiza krajobrazu dźwiękowego miasta). Z kolei Kinga Pietrasik-Kulińska i Dorota Szuba (2017) wskazują możliwości wykorzystania architektury i przyrody w edukacji matematycznej, projektując ćwiczenia pogłębiające znajomość topografii miasta oraz doskonalące umiejętność posługiwania się różnymi typami map³.

Choć w podstawie programowej z języka polskiego dla szkół podstawowych wymóg dotyczący umiejętności rozpoznawania i charakteryzowania miejsca akcji nie został wskazany wprost, to niektóre z wymagań szczegółowych dają nauczycielowi możliwość ukierunkowania analizy utworu kultury w stronę zagadnienia przestrzeni, w kontekście której uczeń „omawia elementy świata przedstawionego” (PPKO 2017b: 12), a w oparciu o syntezę tych elementów „rozumie swoistość tekstów kultury przynależnych do: literatury, teatru, filmu, muzyki, sztuk plastycznych i audiowizualnych” (tamże: 13). Pretekstem do wzbogacenia toku lekcji o podstawy wiedzy o architekturze są również zapisy, zgodnie z którymi uczeń „wykorzystuje w interpretacji tekstów literackich elementy wiedzy o historii i kulturze” (tamże: 17), „interpretuje dzieła sztuki (obraz, grafika, rzeźba, fotografia)” (tamże: 18), „określa wartości estetyczne poznawanych tekstów kultury” (tamże: 18) czy też „znajduje w tekstach współczesnej kultury popularnej (na przykład w filmach, komiksach, piosenkach) nawiązania do tradycyjnych wątków literackich i kulturowych” (tamże). Pewną swobodę działania zapewniają nauczycielowi punkty dotyczące kreatywnego przetwarzania tekstów kultury, za sprawą którego uczeń „tworzy opowiadania związane z treścią utworu, na przykład dalsze losy bohatera, komponowanie początku i zakończenia na podstawie fragmentu tekstu lub na podstawie ilustracji” (tamże: 15), a także „redaguje scenariusz filmowy na podstawie fragmentów książki oraz własnych pomysłów” (tamże). Treść poleceń kształtujących te umiejętności można doprecyzować, wysuwając na pierwszy plan relację bohatera z otaczającą go przestrzenią, a realizację zadań urozmaicić, wykorzystując do tworzenia historii gry dydaktyczne, takie jak *Dixit* czy *Story Cubes*.

Na liście lektur obowiązkowych dla uczniów szkoły ponadpodstawowej znajduje się między innymi *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie*. Adam

³ Z kolei zagadnienie ciągu rekurencyjnego, wyszczególnionego w podstawie programowej z matematyki i informatyki dla szkół ponadpodstawowych, można zilustrować przykładem wieży Eiffla czy katedry Notre Dame – obie zostały zaprojektowane w oparciu o tzw. złotą spiralę, stanowiącą graficzną interpretację Ciągu Fibonacciego.

Mickiewicz (1834) skontrastował nieprzyjazne miejsce emigracji z idylliczną krainą dzieciństwa, w którym „do pana przywiązańszy sługa niż w innych krajach małżonka do męża”, „żołnierz dłużej żałuje oręża niż tu syn ojca”, a „po psie płaczą szczerze i dłużej niż tu lud po bohaterze” (Mickiewicz [b.r.w.]: 211⁴). Te odległe światy opisane w epopei narodowej mogą posłużyć jako ilustracja pojęć *locus amoenus* (Soplicowo) i *locus horridus* (Paryż). Stolica Francji została przedstawiona w poemacie jako kolebka światowych trendów, przyjmowanych (niekiedy bezkrytycznie) na gruncie innych kultur⁵:

Nauka dawną była, szło o jej pełnienie!
Lecz wtenczas panowało takie oślepienie,
Że nie wierzono rzeczom najdawniejszym w świecie,
Jeśli ich nie czytano w francuskiej gazecie.
[...]
Bo Paryż częstą mody odmianą się chlubi;
A co Francuz wymyśli, to Polak polubi. (tamże: 13)

Zręby literackiego portretu Paryża można odnaleźć również w *Powrocie posła* – trzyczęściowej komedii politycznej pióra Juliana Ursyna Niemcewicza (1790). Posługując się heurystyczną metodą nauczania, warto zachęcić uczniów do rozważenia korelacji między sytuacją życiową emigrującego bohatera a jego sposobem postrzegania stolicy Francji (Jaka była przyczyna wyjazdu Szarmanckiego do Paryża? W jaki sposób przedstawiony w utworze wizerunek miasta koresponduje ze stanem ducha postaci?). Osiemnastowieczny utwór zawiera odniesienie do silnej pozycji Paryża w zakresie kreowania nowych mód i obyczajów, a jednocześnie oddaje aurę marazmu, która przepełnia miasto znajdujące się w fazie wielkiej rewolucji – tak odmienną od towarzyskiego, pełnego rozrywek klimatu Londynu:

Nie uwierzysz, w Paryżu jakie teraz nudy!
Nic na świecie tak wielkiej nie nagrodzi szkody;
Panienek ani ujrzysz, teatru, ogrody,
Bulwary i foksale są prawie bez ludzi [...]. (Niemcewicz [b.r.w.]: 24)

⁴ Omówienie utworów proponuję przeprowadzić w oparciu o ich wersje elektroniczne, opracowane przez Fundację Nowoczesna Polska (niestety, na stronach redakcyjnych poszczególnych dzieł nie umieszczono informacji o datach wydań).

⁵ Interesujący materiał, przybliżający uczniom długą tradycję przenikania do polszczyzny wyrazów pochodzenia francuskiego, można odnaleźć na stronie internetowej *Polszczyzna.pl* (www2).

Również podstawa programowa określająca treści nauczania języka polskiego na etapie szkoły ponadpodstawowej wymusza na nauczycielu wyzwolenie pewnych pokładów kreatywności, by omawiane zagadnienia wzbogacić o analizę przestrzeni architektoniczno-urbanistycznej. Wymagania szczegółowe, które obowiązują w przypadku uczniów realizujących lekcje w zakresie podstawowym, pozwalają na nakreślenie społeczno-kulturowego kontekstu interpretowanych utworów, dzięki czemu uczeń „rozpoznaje tematykę i problematykę poznanych tekstów oraz jej związek z programami epoki literackiej, zjawiskami społecznymi, historycznymi, egzystencjalnymi i estetycznymi; poddaje ją refleksji” (PPKO 2017c: 26), „wykorzystuje w interpretacji utworów literackich potrzebne konteksty, szczególnie kontekst historycznoliteracki, historyczny, polityczny, kulturowy, filozoficzny, biograficzny, mitologiczny, biblijny, egzystencjalny” (tamże: 26–27). Usystematyzowaniu wiedzy na temat poszczególnych epok historycznych służy zapis, w myśl którego uczeń „rozumie podstawy periodyzacji literatury, sytuuje utwory literackie w poszczególnych okresach: starożytność, średniowiecze, renesans, barok, oświecenie [podkr. – M.K.], romantyzm, pozytywizm, Młoda Polska, dwudziestolecie międzywojenne, literatura wojny i okupacji, literatura lat 1945–1989 krajowa i emigracyjna” (tamże: 25). Zapis, na mocy którego uczeń „rozumie pojęcie motywu literackiego i toposu, rozpoznaje podstawowe motywy i toposy oraz dostrzega żywotność motywów biblijnych i antycznych w utworach literackich; określa ich rolę w tworzeniu znaczeń uniwersalnych” (tamże: 26), zapewnia możliwość poddania analizie obecnych w dziełach archetypów przestrzennych. Na wyodrębnienie kategorii przestrzeni pozwala tok tradycyjnej lekcji – wspartej o filar analizy strukturalnej – za sprawą której uczeń „rozpoznaje w utworze sposoby kreowania: świata przedstawionego (fabuły, bohaterów, akcji, wątków, motywów), narracji, sytuacji lirycznej; interpretuje je i wartościuje” (tamże: 26) oraz „odczytuje pozaliterackie teksty kultury, stosując kod właściwy w danej dziedzinie sztuki” (tamże: 27). Lekcje języka polskiego prowadzone w zakresie rozszerzonym również pozwalają na ukierunkowanie analizy tekstualnej na kategorię przestrzeni, stanowiącą ważny element konwencji literackiej i nierzadko przyjmującą status archetypu (jak w przypadku wspomnianego wcześniej Soplicowa – krainy dzieciństwa nakreślonej w *Panu Tadeuszu*). Tym samym uczeń „rozpoznaje w utworach literackich konwencje: baśniową, oniryczną, turpistyczną, nadrealistyczną, postmodernistyczną” (tamże: 25) i „rozumie pojęcie archetypu, rozpoznaje archetypy w utworach literackich oraz określa ich rolę w tworzeniu znaczeń uniwersalnych” (tamże), a także – w przypadku zestawienia ze sobą różnych dzieł, stanowiących przekład intersemiotyczny lub prezentujących dane zagadnienie z różnych perspektyw – „porównuje teksty kultury, uwzględniając różnorodne konteksty” (tamże: 27).

Omówienie *Lalki* Bolesława Prusa jest zalecane na etapie szkoły ponadpodstawowej, ale – również w przypadku kształcenia młodszych uczniów – wyimek z drugiego tomu powieści może posłużyć do przybliżenia zjawiska idealizowania przestrzeni miejskiej oraz do unaocznienia emocji towarzyszących bohaterom literackim docierającym do tzw. miejsc antropologicznych:

Wokulski zbliżył się do obelisku i ogarnęło go zdumienie. Znajdował się na środku obszaru mającego ze dwie wiorsty długości i z pół szerokości. Za sobą miał ogród, przed sobą bardzo długą aleję. Po obu jej stronach ciągnęły się skwery i pałace, a daleko, na wzgórzu, wznosiła się ogromna brama. Wokulski czuł, że w tym miejscu może mu zabraknąć przymiotników i stopni najwyższych. (Prus 1975: 28)

W datowanym na 19 sierpnia 1832 roku wierszu *Cmentarz Père-Lachaise (Le Cimetière du Père la Chaise)*, którego pełny rękopis odnaleziono we wrześniu 2019 roku, Juliusz Słowacki zawarł odniesienia do trzech ważnych paryskich zabytków: katedry Notre Dame, kolumny Vendôme i Mostu Zgody. Choć ich nazwy nie pojawiają się w tekście, każda z budowli jest rozpoznawalna dzięki sugestywnym opisom przybierającym formę kilkuwersowych peryfraz. Katedra Notre Dame, dla przykładu, kryje się za następującym opisem:

Tam, kędy zmierzch ciemniejszą opada zasłoną,
Gdzie się w niebo przeźrocze dźwigają ponuro
Pałace, wieńcząc czoła lazuruwą chmurą,
Gdzie się wierzby płaczące chylą ku Sekwanie,
Tam się kościół prastary wznosi nad wodami,
Łowiąc błękit niebieski w sklepień żebrowanie. (Słowacki 1832)

Cmentarz Père-Lachaise bywa odczytywany jako metafora ówczesnej sytuacji polskich emigrantów, podobnie jak wydany niespełna osiem dekad później *Paryż*, odkrywający mroczne, nieludzkie oblicze miasta. Jak podkreśla Magdalena Siwiec (1999: 115), „[w]ymowę ideologiczną *Paryża* doskonale uchwycił Wiktor Weintraub, interpretując wiersz jako polemikę z *Paryżem* Alfreda de Vigny. Słowacki przeciwstawia się wierze poety francuskiego w cywilizacyjną misję stolicy, przyjmując ton inwektywy i oskarżenia, a za temat obierając śmierć i zagładę”. Przywołaną tezę trafnie ilustruje czwarta od końca, utrzymana w elegijnym tonie strofa, której początkowe wersy przenoszą czytelnika w posępne rejony paryskiego nabrzeża:

Tu dzisiaj Polak błąka się wgnany,
W nędzy – i brat już nie pomaga bratu.
Wierzby płaczące na brzegach Sekwany
Smutne są dla nas jak wierzby Eufratu. (Słowacki 1832)

Z kolei wiersz *Notre-Dame* Juliana Przybosa (1938), określony przez Artura Sandauera (1977) mianem „poetyckiego przekładu katedry z kamienia na katedrę ze słów”, akcentuje monumentalność tytułowej budowli, stojącą w opozycji wobec nietrwałości (czy wręcz marności, na co wskazuje fraza „wyszydzony opluty wśród poczwzar rozdziawionych deszczem”) ludzkiego życia. Z gęstwiny metafor wyłania się strzelista sylwetka gotyckiej budowli, przytłaczająca podmiot liryczny swym pięknem i wzniosłością. Dynamikę wprowadza już rozpoczynająca wiersz apostrofa: „Z miliona złożonych do modlitwy palców wzlatująca przestrzeń!”, a efekt ten wzmacnia użycie licznych – nierzadko nawarstwiających się – środków służących dynamizacji przestrzeni, miewających charakter oksymoronów (jak „zamknięty pęd” czy przywołana już „wzlatująca przestrzeń”). Jak zauważa Tomasz Wójcik (1999, s. 86), „[p]oeta niejako cofa się do stadium budowy katedry Notre-Dame i odtwarza akt jej kreacji. Próbuje również psychicznie zmierzyć się z tym arcydziełem architektur i zbiorowego wysiłku ludzkiego, którego artystyczną wielkość porównuje z własną małością”.

GOTYK, RENESANS, KLASYCYZM I EKLEKTYZM: PRZEGLĄD ARCHITEKTONICZNEGO DZIEDZICTWA PARYŻA

„Wejście na Wieżę Eiffla zapewnia panoramiczny widok Paryża, który sam nie jest już rozpoznawalny, ponieważ brakuje mu najważniejszej sylwetki: wieży Eiffla” – konstatacja Roberta Doisneau (2010), przywołana na łamach albumu zawierającego najsłynniejsze prace fotografa, stanowi zwięzłą, lecz nader trafną zapowiedź koncepcji miasta generycznego opracowanej przez Koolhaasa. W obszernym tomie zatytułowanym *S, M, L, XL: Small, Medium, Large, Extra-Large* (Koolhaas 1995) holenderski architekt postawił tezę, zgodnie z którą wszystkie współczesne miasta są do siebie podobne. O ich dystynkcji (w dwojakim znaczeniu tego słowa) stanowią miejsca antropologiczne, które Marc Augé (2010) usytuował w opozycji do paralelnych względem siebie tzw. nie-miejsc (*non-lieux*), cechujących się nieustannym przepływem ludzi i wynikającą z niego anonimowością oraz niezmiennością w czasie. Na gruncie kultury francuskiej do najbardziej znaczących monumentów należą wieża Eiffla, Luwr, katedra Notre Dame oraz Łuk Triumfalny. Budowle te pojawiają się na szczycie niemal wszystkich rankingów prezentujących najpopularniejsze atrakcje turystyczne miasta (zob.

www1; www4; www5), a najczęściej odwiedzaną atrakcją pozostaje żelazna konstrukcja uświetniająca zorganizowaną w 1889 roku wystawę światową w Paryżu. Wzniesiona jako obiekt tymczasowy, przeszywana była ostrzem krytyki wielu ówczesnych artystów, takich jak Léon Bloy, Paul Verlaine, François Coppée czy Joris-Karl Huysmans, którzy negowali estetyczne walory wieży (www7). Zgodnie z anegdotycznym przekazem francuski pisarz Guy de Maupassant był częstym gościem restauracji usytuowanej w jej wnętrzu, unikał tym samym konieczności oglądania górującego nad miastem „gigantycznego, niezgrabnego szkieletu”⁶. O użyteczności tej (wówczas najwyższej na świecie) budowli przekonano się już kilkanaście lat później, gdy pełniąc funkcję masztu telegraficznego, umożliwiała komunikację między oddalonymi od siebie posterunkami wojskowymi. Z czasem wieża Eiffla zyskała status ikony kulturowej, rozpoznawalnej na całym świecie jako symbol Francji oraz utożsamianej z ideą paryskości – konstruktem kulturowym poddanym analizie przez Rolanda Barthes’a (1985: 300).

Wertykalna sylwetka wieży zainspirowała dziewiętnastowiecznych kinooperatorów do rozszerzenia palety filmowych środków wyrazu. W latach 1897–1898 bracia Lumière po raz pierwszy w historii kina zastosowali ruch kamery względem własnej osi w materiale zatytułowanym *Panorama pendant l’ascension de la Tour Eiffel*, a w 1900 roku pionową panoramę wykonał Thomas Edison w filmie *Panorama of the Eiffel Tower* (Bazgan 2019). Ujęcia prezentujące lewobrzeżny Paryż z górującą nad nim żelazną konstrukcją stanowią konwencjonalny element świata przedstawionego komedii romantycznych, których akcja usytuowana jest w stolicy Francji. W przypadku filmów skierowanych do młodych odbiorców będąca zarazem „spektaklem i punktem widokowym” (Attlee 2019) wieża stanowi dla szczura Remy’ego z filmu *Ratatuj* (*Ratatouille*, 2007, reż. Brad Bird) przedmiot zachwyty, a zarazem czytelny punkt orientacyjny. W *Smerfach 2* (*The Smurfs 2*, 2013, reż. Raja Gosnell) tytułowi bohaterowie wykorzystują konstrukcję jako portal umożliwiający teleportację do swojej wioski, a ekspozycja animacji *Dilili w Paryżu* (*Dilili à Paris*, 2018, reż. Michel Ocelot) – zawierająca imitację najazdu kamery na „żelazną damę”, którą otacza grupa szykownie ubranych spacerowiczów – informuje widzów o umiejscowieniu akcji w okresie *belle époque*.

Znaczną część terytorium wyspy Île de la Cité, stanowiącej historyczne centrum Paryża – zamieszkaney w III wieku naszej ery przez galijskie plemię Paryzjów i noszącej wówczas nazwę Lutetia Parisorum – zajmują średniowieczne budowle sakralne, obronne oraz użyteczności publicznej. Oprócz Pałacu Sprawiedliwości, rozległego zespołu budynków obejmującego między innymi Conciergerie i Sainte-Chapelle, na wyspie znajduje się najstarszy paryski most

⁶ Z kolei Huysmans określił wieżę mianem „pochwały drutu i płyty” (zob. www7).

(Pont Neuf) oraz umieszczona na liście światowego dziedzictwa UNESCO gotycka archikatedra Notre Dame. Budowla, wzniesiona w latach 1163–1345 na fundamentach świątyni Jowisza i katedry św. Szczepana, stała się dla Victora Hugo inspiracją do napisania osadzonej w średniowieczu *Katedry Marii Panny w Paryżu* (Hugo 1997), na podstawie której wyreżyserowano musical *Notre-Dame de Paris* oraz animowany film familijny *Dzwonnik z Notre Dame* (*The Hunchback of Notre Dame*, 1996, reż. Kirk Wise i Gary Trousdale). Prace rekonstrukcyjne nad zabytkową budowlą, uszkodzoną w wyniku pożaru w kwietniu 2019 roku, stały się tematem średniometrażowego filmu dokumentalnego *Rekonstrukcja Notre-Dame* (*Wiederaufbau*, 2020, reż. Simone Hoffmann) zrealizowanego przez telewizję Arte. Nieprzemijalność katedry została podana w wątpliwość przez bohaterkę filmu *Przed zachodem słońca* (*Before Sunset*, 2004, reż. Richard Linklater), konkludującej snutą przez towarzysza opowieść o wojennych losach budowli znamiennymi słowami: „Trzeba pomyśleć, że pewnego dnia Notre Dame zniknie”⁷. W kilku animowanych produkcjach fasada świątyni stała się miejscem kulminacyjnych scen pojedynków, niejednokrotnie prowadzących do uszkodzenia elewacji. Victor Costa, gangster komplikujący intrygę filmu *Kot w Paryżu* (*Une vie de chat*, 2010, reż. Jean-Loup Felicioli i Alain Gagnol), w trakcie upadku z wieży odłamał fragment kamiennego gargulca. Podobny koniec stał się udziałem Klaudiusza Frolla, który – jako główny antagonistą *Dzwonnika z Notre Dame* – „wydał wojnę katedrze”. Z kolei w przywołanym filmie *Smerfy 2* ożywiony przypadkowo gargulec posłużył jako wyrzutnia, ciskając czarnoksiężnikiem na szczyt oddalonej o 4,5 kilometra wieży Eiffla.

Wspomniana „żelazna dama” (*Dame du fer*) nie była jedyną budowlą, której powstanie budziło silne protesty paryżan. Podobne kontrowersje wywołało pojawienie się na dziedzińcu pałacu królewskiego skonstruowanej ze stali i szkła piramidy, kierującej zwiedzających do głównego hallu wejściowego. Zaprojektowana przez Ieoh Ming Pei awangardowa bryła, o proporcjach wzorowanych na piramidzie Cheopsa, została wzniesiona w ramach „Wielkiego Luwru” – projektu renowacji pałacu, który zainicjował w 1983 roku prezydent François Mitterand. Liczne zarzuty kierowano wobec postmodernistycznego stylu budowli, stanowiącego kontrpunkt dla renesansowego gmachu Luwru, a także wobec wykorzystania egipskiego grobowca jako źródła inspiracji (Goldberger 1989). Z czasem piramida stała się jednak jedną z największych atrakcji muzeum, posiadającego jedną z najcenniejszych kolekcji dzieł sztuki i gromadzącego największą liczbę odwiedzających wśród wszystkich tego typu placówek na świecie – a także

⁷ „But you have to think that Notre Dame will be gone one day” (cytat ze ścieżki dialogowej filmu).

samego Paryża (Stamberg 2009). Labiryntowe korytarze pałacu dały początek intrydze zreferowanej przez Dana Browna na kartach powieści *Kod Leonarda da Vinci* (2003). W 2006 roku poczytny tom przeniesiono na ekran jako *Kod da Vinci* (*The Da Vinci Code*, reż. Ron Howard) – dwuipółgodzinny film fabularny, zrealizowany między innymi w oryginalnych wnętrzach Luwru. Monumentalny gmach mijają również bohaterowie filmu *Dilili w Paryżu*, usiłujący rozwikłać zagadkę seryjnych porwań małych dziewczynek.

Sąsiadujący z dziedzińcem Napoleona Arc de Triomphe du Carrousel znajduje się na osi historycznej, która prowadzi przez Pola Elizejskie do Łuku Triumfalnego usytuowanego pośrodku placu Charles'a de Gaulle'a. Monumentalna budowla, ukończona w 1836 roku, miała za zadanie upamiętnić ludność poległą w czasie rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich. Utrzymany w stylu *empire* jedno-arkadowy pomnik, wzorowany na rzymskich łukach triumfalnych, ozdobiono licznymi elementami dekoracyjnymi gloryfikującymi dokonania francuskiej armii: reliefami, pamiątkowymi tablicami i otaczającym budowlę fryzem. W 1990 roku wspomniana oś urbanistyczna, pokrywająca się z arteriami Avenue de la Grande-Armée i Avenue Charles de Gaulle, została zamknięta liczącym 110 metrów Grande Arche de la Fraternité – pomnikiem usytuowanym w dzielnicy La Défense, stanowiącej biznesowe centrum aglomeracji paryskiej. Powstaniu „dwudziestowiecznej wersji Łuku Triumfalnego” przyświecał zamysł oddania hołdu ludzkości. Częstotliwość pojawiania się jego wizerunku w środkach masowego przekazu nie dorównuje skalą medialnym reprezentacjom klasycystycznego pierwowzoru, zbudowanego półtora wieku wcześniej w 8. dzielnicy. Łuk Triumfalny stanowi jeden z niewielu rozpoznawalnych atrybutów stolicy, które – po długiej samochodowej podróży – mijają bohaterowie filmu *Paryż musi poczekać* (*Paris Can Wait*, 2016, reż. Eleanor Coppola). Scena brawurowej jazdy po Polach Elizejskich, zwieńczonych monumentalną budowlą, otwiera jedną z licznych produkcji z udziałem Brigitte Bardot. Czerwony kabriolet staje się nieodłączonym atrybutem tytułowej *Paryżanki* (*Une Parisienne*, 1957, reż. Michel Boisrond), wykorzystującej właściwy sobie wdzięk (i prominentne nazwisko) w celu uniknięcia mandatu za złamanie przepisów drogowych. Ujęcie zabytku zawarto w „pocztówkowej” sekwencji montażowej prezentującej najpopularniejsze atrakcje metropolii oglądane z perspektywy autokaru przez tytułowe *Pełzaki w Paryżu* (*Rugrats in Paris*, 2000, reż. Stig Bergqvist i Paul Demeyer). Fascynujący opis zabytku zamieścił w *Miesiącach 1982–1987* Kazimierz Brandys:

Dlaczego paryski Łuk Triumfalny jest bardziej imponujący niż Empire State Building w Nowym Jorku – czy dlatego, że stoi na perspektywicznej osi, czy że symbolizuje świetniejszą epokę, czy po prostu dlatego, że jest wspanialszy?

Jest wspaniały. Ale jego wspaniałość polega przede wszystkim na mistrzowskiej inscenizacji. Paryż to dzieło reżyserów, którzy z przestrzeni miasta tworzą konstrukcję czasu. Łuk Triumfalny – Concorde – Tuileries – Luwr. Łuk Triumfalny – Défense. Jeśli stanąć twarzą na południowy wschód, otwiera się perspektywa od Cesarstwa, przez Dyrektoriat i miejsce Gilotyny, do Burbonów i nocy św. Bartłomieja. Jeśli zwrócić się na północny zachód, perspektywę zamykają nowoczesne wieżowce Défense, w których po zmierzchu występują rzędy świetlnych punktów, jak na ekranach ordynatorów [z fr. *ordinateur* to komputer – przyp. M.K.]. Do Łuku z dziewięciu stron zbiegają się szpalery klasycyzmu, secesji, końca wieku i początku wieku, nazwane imionami wodzów i bitew (oraz jednego pisarza). U wlotów Łuk widać pod różnymi kątami, z bliska świeci jak wapień, jest ogromny i jasny. Ustawiono go na gwieździe placu, frontem do Pól Elizejskich, za nim biegnie Avenue de la Grande Armée i Avenue de Gaulle. Złotobrząza brosza Łuku spina kompozycję epok w jedność akcji i miejsca. Chciałoby się powiedzieć, że Łuk Triumfalny jest wspaniały, bo stoi tam gdzie trzeba: pośrodku dziejów Francji. (Brandys 1998: 195–196)

PROPOZYCJE METODYCZNE WYKORZYSTANIA PUZZLI I KLOCKÓW ARCHITEKTONICZNYCH W EDUKACJI

Zjawisko mitologizowania miasta można dostrzec w obrębie sektora gier i zabawek dziecięcych, stanowiących nieoczywisty, lecz wdzięczny przedmiot analizy oraz pożyteczny materiał dydaktyczny. Na tle niezliczonych układanek, przedstawiających znane paryskie scenerie (na przykład *Restauracja w Paryżu* Eurographics czy *Paryż wieczorową porą* i *Złoty Paryż* Ravensburger) wyróżnia się oferta kilku producentów puzzli artystycznych. W kolekcji przygotowanej przez firmę Piątnik znajdują się reprodukcje dzieł znanych malarzy, między innymi *Balu w Moulin de la Galette* i *Śniadania wioślarzy* Auguste'a Renoira oraz *Autoportretu* Marca Chagalla (koncentrującego się na postaci mężczyzny, lecz eksponującego wewnątrz ramy okiennej kubistyczną sylwetkę wieży Eiffla). Nazwisko tego ostatniego artysty pojawia się również w katalogach produktów marki Eurographics (*Widok na Paryż*, *Paryż przez okno*). Z kolei kopie płócien Renoira (*Śniadanie wioślarzy*, *Dwie dziewczynki*, *Gabriela z synem*) ozdobiły awers puzzli wyprodukowanych przez fabrykę D-TOYS. Dostępne są także układanki inspirowane twórczością Claude'a Moneta – *Ogrodem japońskim* (Eurographics) i *Camille z synem artysty Jeanem* (Grafika). Dzięki jednemu z zestawów LEGO® Creator Expert najmłodszy frankofile mogą odtworzyć fasadę paryskiej restauracji, a przy pomocy LEGO® Architecture Skyline – zbudować miniaturowe wersje najsłynniejszych paryskich atrakcji: Łuku Triumfalnego, wieży Eiffla, Luwru, wieży Montparnasse, hali Grand Palais oraz Alei Pól Elizejskich.

Podobne rozwiązanie przygotował Cubic Fun – jeden z producentów trójwymiarowych puzzli, oferując zestaw złożony z katedry Notre Dame, wieży Eiffla, Luwru i Łuku Triumfalnego wraz z fragmentem reprezentacyjnej Alei. W asortymencie Cubic Fun i Ravensburger można znaleźć również pojedyncze budowle: Notre Dame, wieżę Eiffla i Łuk Triumfalny, złożone z puzzli o różnym stopniu trudności. Szczególnie interesujące są propozycje skierowane do starszych konstruktorów – firma Metal Earth oferuje filigranowe, realistycznie odwzorowane modele wieży Eiffla i Łuku Triumfalnego, natomiast specjalizujące się w produkcji architektonicznych klocków Archizo zaprojektowało fasadę katedry Notre Dame, którą należy ułożyć z akrylowych detali (zdobywając jednocześnie, w toku edukacji pozaformalnej, znajomość poszczególnych elementów konstrukcyjnych przedstawianego obiektu).

Panorama Paryża, odtworzona przy użyciu puzzli przez uczniów szkoły podstawowej, może posłużyć jako punkt wyjścia do dyskusji na temat strategii przedstawiania miasta w sztukach plastycznych. Przykładowe pytania: Które z obiektów sprawiły, że udało się zinterpretować gotowy obrazek jako paryską scenerię? Jaką strategią reprezentowania przestrzeni posłużyli się twórcy układanki – czy odtwarza ona przestrzeń z fotograficzną dokładnością czy też stanowi efekt twórczego przekształcenia miejskiego krajobrazu? Jaki rzeczywisty fragment obszaru metropolii przedstawia, a może przyjmuje formę kolażu prezentującego najpopularniejsze atrakcje Paryża? Ponieważ większość układanek składa się z wielu elementów, warto podzielić uczniów na grupy odpowiedzialne za ułożenie wskazanych fragmentów obrazka. Konieczność stałej komunikacji z członkami innych zespołów, prowadząca do pozyskania potrzebnych puzzli i oddania zbędnych, stanowi dodatkowy walor ćwiczenia – wspiera „umiejętność współpracy w grupie i podejmowania działań indywidualnych” (PPKO 2017c: 1).

Do szczególnie użytecznych materiałów dydaktycznych należą puzzle przestrzenne lub klocki architektoniczne pozwalające starszym uczniom wcielić się w rolę konstruktorów. Praktyczną część zadania warto poprzedzić wstępem teoretycznym dotyczącym procesu kształtowania przestrzeni⁸ (Jakie etapy powstawania budowli można wyróżnić?), związanych z nimi profesji (Które zawody są związane ze wznoszeniem budowli? Kim jest architekt?) oraz historii i stylu architektonicznego wybranego zabytku (Kiedy wzniesiono obiekt, w jakim regionie geograficznym i dla jakich celów? Kto go zaprojektował? Czy od momentu powstania wciąż pełni taką samą funkcję?).

⁸ Można też polecić uczniom zebranie tych informacji w ramach pracy domowej.

Po zdobyciu (lub uzupełnieniu) wiedzy na temat budowli oraz zapoznaniu się z instrukcją złożenia jej modelu uczniowie mogą przystąpić do zasadniczej części zajęć. Ze względu na stosunkowo wysoki stopień skomplikowania zadania oraz czas potrzebny na jego ukończenie członkowie grup powinni ustalić między sobą podział zadań, a następnie posegregować elementy na potrzebne kategorie (na przykład ze względu na ich funkcję lub umiejscowienie w obrębie bryły). Po ukończeniu konstrukcji uczniowie mogą spróbować przyporządkować swoje zadania do jednej z omówionych wcześniej profesji oraz wymienić zrealizowane przez siebie etapy wznoszenia budowli, a następnie poddać proces wznoszenia budowli krótkiej ewaluacji (Czy w trakcie jej konstruowania napotkali jakieś trudności? W jakiej kolejności łączyli elementy ze sobą – w sposób nieuporządkowany czy systematyczny, począwszy od podstawy budynku aż do jego dachu lub wierzchołka?). Ciekawym pomysłem może okazać się porównanie wymiarów tekturowej konstrukcji oraz jej pierwowzoru (Czy miniaturowy model zachowuje proporcje oryginalnej budowli? W jakiej skali został odwzorowany?). Na tym etapie lekcji warto przywołać pojęcie złotego podziału (określanego również mianem złotej liczby czy boskiej proporcji), którego wdrożenie podczas projektowania dzieła – również architektonicznego – skutkuje nadaniem mu wyjątkowych walorów piękna i harmonii⁹. Proporcje pomiędzy poszczególnymi elementami, polegające na podzieleniu dowolnego odcinka na dwie części tak, aby całość miała się tak do większej części, jak większa część do mniejszej, wynoszą wówczas około 1,618... (wartość tę określa Φ , zwana również złotą liczbą). Zadaniem uczniów będzie samodzielne sprawdzenie, czy w skonstruowanym modelu zastosowano zasadę złotego podziału – w tym celu należy obliczyć proporcje pomiędzy wysokością miniaturowej budowli i jej poszczególnymi poziomami (na przykład tarasami widokowymi w przypadku wieży Eiffla), a także pomiędzy wysokością i szerokością bryły (gdy analizowanym obiektem jest model katedry Notre Dame).

Trójwymiarowe puzzle i klocki architektoniczne można z powodzeniem wykorzystać w ramach powtórzenia materiału przed egzaminem maturalnym z języka polskiego lub historii sztuki jako narzędzie urozmaicające przebieg spotkania i wzbogacające przywoływane treści o nowe konteksty. Katedra Notre Dame, Luwr, Łuk Triumfalny i wieża Eiffla posłużą wówczas jako modelowe budowle reprezentujące kolejno styl gotycki, renesansowy, klasycystyczny

⁹ Owo zagadnienie w przystępny dla młodzieży sposób omówił Jarosław Bigos, autor bloga Bigos Matematyczny (zob. www3). Przeniesienie akcentu na tę część zajęć zapewni ich przydatność również w kontekście nauczania matematyki lub informatyki (w oparciu o Ciąg Fibonacciego, w którym iloraz dwóch sąsiadujących ze sobą liczb wynosi właśnie 1,618..., uczeń „oblicza początkowe wyrazy ciągów określonych rekurencyjnie”), a także filozofii (stanowiąc egzemplifikację zagadnienia, „co stanowi kryterium piękna?”).

i modernistyczny. Zadaniem uczniów stanie się omówienie cech formalnych tych obiektów, a także przyporządkowanie ich do konkretnych epok historycznych oraz nakreślenie tła społeczno-politycznego, filozoficznego czy religijnego.

ZAKOŃCZENIE

Zasygnalizowane w niniejszym artykule zagadnienie edukacji architektonicznej, stanowiącej jeden z filarów wychowania estetycznego, może posłużyć na różnych etapach edukacji do rozwinięcia wyobraźni przestrzennej uczniów, stanowiąc substytut nieobecnego w polskiej szkole przedmiotu wiedza o przestrzeni. Posłużenie się w tym celu modelami doskonale rozpoznawalnych zabytków umożliwi uczestnikom zajęć zdobycie wiedzy z zakresu konstruowania budowli i reprezentowanych przez nie stylów architektonicznych, stanowiąc jednocześnie przyczynek do dyskusji na temat zjawiska konstruowania medialnych – literackich i filmowych – portretów miasta. Przedstawiona propozycja pedagogiczna łączy część teoretyczną z podejściem empirycznym, aktywizującym dzieci i młodzież oraz ułatwiającym w ten sposób utrwalenie omawianych zagadnień. Warto podkreślić, że wzniesione przez uczniów miniaturowe konstrukcje zostają pozbawione kontekstu przestrzennego – analogicznie jak w przypadku typowego dla kina głównego nurtu zabiegu, polegającego na sygnalizowaniu filmowych miejsc akcji w oparciu o zasadę *pars pro toto*. Popularne zabytki, wyabstrahowane z miejskiej przestrzeni przy pomocy krótkich ujęć (tzw. przebitek), stanowią czytelną wskazówkę na temat lokalizacji bohaterów, jednocześnie nadając odbiorcy status post-turysty (MacCannell 2002). W przypadku zajęć edukacyjnych rekontekstualizacja obiektów wyznaczających oś tematyczną lekcji może zostać oparta na analizie dwóch aspektów nowo powstałych budowli: ich recepcji przez ówczesnych mieszkańców oraz pierwotnie pełnionych funkcji. W odniesieniu do architektonicznych miniatur aktualne wydaje się być rozpoznanie autorki tomu *Apetyt turysty* poczynione względem medialnych reprezentacji zabytków: „Współkonstytuują one wizję świata, jaką można zyskać, gdy siedzi się na kanapie we własnym domu. [...] Z drugiej jednak strony w wyrazisty sposób wskazują, co w rzeczywistym, fizycznym przemieszczaniu się po świecie zachowało walory atrakcyjności” (Wieczorkiewicz 2012: 195).

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Augé, M. (2010). *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bazgan, N. (2019). The Eiffel Tower: A Parisian Film Star. W: G. Vincendeau, A. Philips (eds.), *Paris in the Cinema: Beyond the Flâneur* (s. 17–25). London: Bloomsbury Publishing Plc.
- Brandys, K. (1998). *Miesiące 1982–1987*. Warszawa: Wydawnictwo „Iskry”.
- Doisneau, A. (2010). *Paris*. Paris: Flammarion.
- Hugo, V. (1997). *Katedra Najświętszej Marii Panny w Paryżu*. Warszawa: Świat Książki.
- Koolhaas, R. (1995). *S, M, L, XL: Small, Medium, Large, Extra-Large*. New York: The Monacelli Press.
- MacCannel, D. (2002). *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza.
- Okoń, W. (2001). *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pietrasik-Kulińska, K., Szuba, D. (2017). *Jak wykorzystać architekturę i przyrodę w edukacji matematycznej?* Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Prus, B. (1975). *Lalka*. T. 2. Warszawa: PIW.
- Przyboś, J. (1938). Notre-Dame. W: *Równanie serca*. Warszawa: Ferdynand Hoesick.
- Rumińska, A. (2010). Jak uczyć nie-architektów o przestrzeni? *Zawód: Architekt*, nr 6, 30–33.
- Sandauer, A. (1977). *Poeci czterech pokoleń*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Schiller, F. (1972). *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka i inne rozprawy*. Warszawa: Czytelnik.
- Siwiec, M. (1999). Między piekłem a niebem. Paryż romantyczny. *Teksty Drugie*, nr 4, 111–136.
- Welsch, W. (1998). Estetyka i anestetyka. W: R. Nycz (red.), *Postmodernizm. Antologia przekładów* (s. 520–546). Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszczyński.
- Wieczorkiewicz, A. (2012). *Apetyt turysty*. Kraków: Universitas.
- Wójcik, T. (1999). *Poeci polscy XX wieku. Biogramy, wiersze, komentarze*. Warszawa: Morex.

Netografia

- Attlee, E. (2019). *Reading the city: Roland Barthes in Paris and Tokyo*. Pobrane z: www.architectural-review.com/essays/reading-the-city-roland-barthes-in-paris-and-tokyo/10038988.article [dostęp: 29.11.2020].
- Goldberger, P. (1989). *Pei Pyramid and New Louvre Open Today*. Pobrane z: www.nytimes.com/1989/03/29/arts/pei-pyramid-and-new-louvre-open-today.html [dostęp: 29.11.2020].

- Izba Architektów Rzeczypospolitej Polskiej. (2019). *Lista Placówek i grup zakwalifikowanych do Programu Kształtowanie Przestrzeni w semestrze zimowym 2019/20*. Pobrane z: www.izbaarchitektow.pl/pokaz.php?id=3120 [dostęp: 20.05.2020].
- Kowalewicz, P. (2019). *Wieża Eiffla nocą... czyli zasady fotografowania zabytków i eksponatów muzealnych*. Pobrane z: <https://legalnakultura.pl/pl/prawo-w-kulturze/prawo-w-praktyce/news/3322,wieza-eiffla-noca-czyli-zasady-fotografowania-zabytkow-i-eksponatow-muzealnych> [dostęp: 29.11.2020].
- Levy, A. (2004), *Des Japonais entre mal du pays et mal de Paris*. Pobrane z: http://next.liberation.fr/vous/2004/12/13/des-japonais-entre-mal-du-pays-et-mal-de-paris_502663 [dostęp: 29.11.2020].
- Mickiewicz, A. (b.r.w.). Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie. W: *Pisma Adama Mickiewicza. Wydanie zupełne*. T. 5. Pobrane z: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pan-tadeusz> [dostęp: 29.11.2020].
- Niemcewicz, J.U. (b.r.w.). *Powrót posła. Komedia w 3 aktach*. Lwów. Pobrane z: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/powrot-posla.pdf> (dostęp: 29.11.2020).
- PPKO. (2017a). Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa: plastyka. Pobrane z: www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/plastyka.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa.pdf [dostęp: 29.11.2020].
- PPKO. (2017b). Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa: język polski. Pobrane z: www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/jezyk-polski.-pp-z-komentarzem.-szkola-podstawowa.pdf [dostęp: 29.11.2020].
- PPKO. (2017c). Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum. Pobrane z: www.gov.pl/web/edukacja/podstawa-programowa--materialy-dla-nauczycieli-szkol-ponadpodstawowych [dostęp: 29.11.2020].
- Rumińska, A. (2013). *Architektura w szkole: „Ten pomysł to zgroza” [KOMENTARZ]*. Pobrane z: www.bryla.pl/bryla/1,90857,14327574,Architektura_w_szkole__Ten_pomysl_to_zgroza__KOMENTARZ_.html [dostęp: 29.11.2020].
- Słowacki, J. (1832). *Cmentarz Père-Lachaise*. Pobrane z: <https://bn.org.pl/w-bibliotece/3786-odnaleziony-wiersz-juliusza-slowackiego.html> [dostęp: 29.11.2020].
- Stamberg, S. (2009). *Landmark At The Louvre: The Pyramid Turns 20*. Pobrane z: www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=121097261&t=1590165642671 [dostęp: 29.11.2020].
- Szczepaniak, B. (2020). *Halo, mamy problem! Nieudana lekcja plastyki polskiego szkolnictwa*. Pobrane z: <https://kraftmagazyn.pl/halo-mamy-problem-nieudana-lekcja-plastyki-polskiego-szkolnictwa> [dostęp: 29.11.2020].
- www1: *Atrakcje w Paryżu – TOP 10*. 2020. Pobrane z: <https://zwiedzamypanyz.pl/zabytki-paryza/atracje-w-paryzu> [dostęp: 19.05.2020].
- www2: *Galicyzmy, czyli słownictwo zaczerpnięte z języka francuskiego*. Pobrane z: <https://polszczyzna.pl/galicyzmy-definicja-przyklady> [dostęp: 24.05.2020].
- www3: <https://bigosmatematyczny.pl/zlota-proporcja> [dostęp: 25.07.2020].
- www4: *Les attractions incontournables de Paris: notre sélection*. Pobrane z: www.pariscityvision.com/fr/paris/principales-attractions-touristiques-paris [dostęp: 24.05.2020].

www5: *28 Top-Rated Tourist Attractions in Paris*. 2021. Pobrane z: www.planetware.com/tourist-attractions-/paris-f-p-paris.htm [dostęp: 19.02.2021].

www6: www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/archi-przygody/o-projekcie [dostęp: 20.07.2020].

www7: *The artists who protested the Eiffel Tower*. 2019. Pobrane z: www.tou Eiffel.paris/en/news/130-years/artists-who-protested-eiffel-tower [dostęp: 21.05.2020].

UMCS